

Aandenkens aan Utrecht als metaalstad verdwijnen één voor één

Historische machinefabriek bedreigd

Aan de Utrechtse Billitonkade spiegelen de sheddaken van de voormalige machinefabriek Jaffa v.h. Louis Smulders zich nog net zo in de Oude Rijn als tachtig jaar geleden. De metaalnijverheid is er echter verdwenen. Enkele maanden geleden bracht rechtsopvolger Stork-Bepak haar productie over naar het Brabantse Raamsdonkveer. De stichter van de machinefabriek, Louis Smulders, verhuisde 125 jaar geleden juist uit Brabant naar Utrecht om zich hier met de ketel- en machinebouw bezig te houden. Feitelijk is met de verhuizing naar Brabant de cirkel rond.

De fabriek staat leeg en wordt gesloopt. Althans dat is de bedoeling. Alleen het kantoorgebouw aan de Groeneweg en de zogenaamde 'Jaffa'-villa aan de Vleutenseweg blijven bewaard. Vaak worden van historische fabriekspanden alleen een kantoorge-

bouw of woonhuis gespaard. Dit zijn voor herontwikkelaars van fabrieksterreinen blijkbaar de eenvoudigst te gebruiken objecten. De bedrijfshallen met hun kenmerkende sheds en stalen spantenconstructies, waarvan de oudste delen uit de periode rond de Eerste Wereldoorlog stammen, wachten op de slopershamer.

Utrecht als metaalstad

Utrecht was eens een bloeiende fabrieksstad, in 1930 werkte bijna de helft van de Utrechtse beroepsbevolking in de industrie. De metaal was met 14 % van de beroepsbevolking de grootste industriële werkgever. De stad was de vestigingsplaats van Demka en Werkspoor, grote ondernemingen met duizenden werknemers. Demka was het eerste moderne staal producerende bedrijf in Nederland en leverde aan constructiebedrijf en wagonbouwer Werkspoor. Aan de Leidse Rijn was de zink- en loodfabriek van Hamburger gevestigd.

Aan de Croeselaan werkten onder andere de machinebouwers Van Rennes ('Drakenburg') en Frans Smulders. En aan de Vleutenseweg lag het bedrijf van Louis Smulders, Jaffa genaamd om verwarring met de fabriek van Frans te vermijden. Rond deze fabrieken aan de westkant van de stad verzezen uitgestrekte woonwijken, nodig voor de huisvesting van de arbeiders die uit Brabant, Groningen en Amsterdam naar Utrecht trokken om er in de metaal te werken. Hoge fabrieksschoorstenen en imposante hallen domineerden buurten vol lage huizen. De huizen staan er nog, de fabrieksgebouwen zijn bijna allemaal gesloopt.

Utrecht was een bloeiende metaalstad. Maar na 1965 sloot de ene na de andere onderneming de deuren of verhuisde naar elders. Demka, Werkspoor, Hamburger, het zijn herinneringen. Utrecht werd vooral een kantorenstad. De arbeiderswijken bleven, de fabrieksgebouwen sneuvelen. Dat dreigt nu ook met de gebouwen van Jaffa te gebeuren.

Doodzonde. Wie het kantoorgebouw doorloopt komt in de achterliggende fabriekshallen. De oudste nog staande delen stammen uit 1910: de bankwerkerij/draaijerij en de constructiewerkplaats. Beide ruimten zijn in later jaren herhaaldelijk uitgebreid, zoals dat gaat bij een bloeiende machinefabriek. Het zijn hoge werkruimten voorzien van stalen spantenconstructies typerend voor de tweede industriële revolutie (1870-1910), stammend uit de periode dat de metaalnijverheid in Utrecht groot werd.

HANS BUITER

*Gezicht op de kenmerkende sheddaken van de Jaffafabriek aan de Groeneweg.
Foto: Hans Buiters*

Deze generatie fabriekshallen is de eerste waarbij dragende staalskeletten werden toegepast.

Sheds met ramen op het noorden zorgen voor fijn gefilterd licht. Wat een verschil moet het zijn geweest om in dergelijke lichte en luchtige ruimten te werken vergeleken met de bedompte, benauwde werkplaatsen waarin de metaalnijverheid tot op dat moment werd beoefend. Der en her in de fabriekshallen zijn nog sporen te zien van een vroeger fabriekspoorstelsel.

Hoe modern de constructie van de hallen was, blijkt wanneer je vanaf de Billitonkade naar de stelplaats kijkt en de stalen vakwerkconstructie aanschouwt voorzien van bakstenen metselwerk. Dergelijke constructies waren bedoeld om de muren de vereiste stevigheid te geven, nodig omdat ze niet langer de dragende elementen waren. Veiligheid stond bij de bouw van de fabriek voorop. De gebouwen zijn monumenten van toentertijd moderne arbeidsomstandigheden. De onderneming was een belang-

rijke werkgever. Tussen 1920 en 1970 werkten er gemiddeld 450 personeelsleden. De producten die de werknemers van Smulders maakten zijn nog her en der te bewonderen. Aanvankelijk maakte de fabriek stoomwerktuigen en apparatuur voor de fabricage van bakstenen. Al snel specialiseerde Jaffa zich. Ze werd marktleider op gebied van de gelijkstroomstoommachines en installaties voor gasfabrieken. Ook produceerde ze pompen. Een technisch hoogstandje was de inrichting van het ir. Woudagemaal te Lemmer in 1920, bij oplevering het grootste stoomgemaal ter wereld en nog steeds in vol bedrijf.

Het borstbeeld van de stichter van de fabriek, de Brabantse smidszoon Louis Smulders, dat bij de ingang stond, is naar het Centraal Museum verhuisd. In de kantine bevindt zich echter nog een tegeltableau, dat de fabriek in volle industriële glorie toont. Goed is te zien hoe het bedrijf in lag tussen de Oude Rijn en de Vleutense Wetering. Via de gekanaliseerde

Oude Rijn kon de onderneming het Merwedekanaal bereiken, nodig voor de aan- en afvoer van goederen. Een dergelijke ligging aan water was kenmerkend voor industriële bedrijven uit deze periode.

Projectontwikkelaar

'Stork-Bepak maakt plaats voor nieuw werk' stond begin juni in het Utrechts Nieuwsblad. Geelen BV, bekend ook van 'het gat in de Voorstraat', lanceerde met instemming van het wijkbureau een plan waarbij de historische fabriekshallen moeten sneuvelen ten bate van woningbouw en groenvoorzieningen. Het kantoorgebouw op de hoek van de Groeneweg zou gebruikt kunnen worden voor startende ondernemers. Eerdere pleidooien om ten minste ook een deel van de historische fabriekshallen te bewaren en te hergebruiken (bijvoorbeeld voor startende ondernemers, zoals ook voor het kantoorgebouw de bedoeling is) legde de projectontwikkelaar naast zich neer. Het gemeentelijke Bureau Monumenten publiceerde naar aanleiding van deze pleidooien in een zeer laat stadium, juni j.l., een rapport waarin ze betoogde dat de fabrieksgebouwen te weinig oorspronkelijk waren om te bewaren. Geen woord repte de betreffende rapporteur, J.A. van der Hoeve, over de door het Projectbureau Industrieel Erfgoed in opdracht van de minister ontwikkelde methode om historische bedrijfsgebouwen te waarderen. Laat staan dat deze methode toegepast werd. Het lot van de fabriekshallen leek bezegeld.

Blik op een lichte en zeer moderne productiehal stammend uit de periode rond de Eerste Wereldoorlog. De Jaffa-fabriek is een monument van de moderne fabrieksbouw zoals deze aan het begin van de 20ste eeuw opkwam. (foto: Henk Bol - Provincie Utrecht)

Aandenkens aan Utrecht als metaalstad verdwijnen één voor één

De zaak nam een nieuwe wending met een aanvraag tot plaatsing op de Rijksmonumentenlijst door de Stichting USINE (Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed). Door deze manoeuvre is onmiddellijk sloopgevaar geweken.

Nu dient de minister zich over de gebouwen uit te spreken. De Raad voor Cultuur zal de bewindsman hierbij adviseren. Spannend. Spannend of het laatste grote aandenken aan Utrecht als metaalstad behouden zal blijven of niet.

De betreffende fabrieksgebouwen hebben echter niet alleen betekenis voor Utrecht, maar zijn tevens landelijk belangrijk. Ook op nationaal niveau beginnen dergelijke hallen uit de eerste bloeitijd van de Nederlandse metaalindustrie zeldzaam te worden. Een reden te meer om voor behoud van de Jaffa te duimen. Opdat de wortels van onze moderne samenleving zichtbaar blijven.

Literatuur:

Hans Buijer *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht* (Utrecht, Matrijs, 1997)

Naschrift van de redactie

De actualiteit van dit onderwerp en het feit dat hier duidelijk verschil van inzicht bestaat tussen verschillende belangengroeperingen heeft de redactie doen besluiten tot een vorm van wederhoor. Wij hebben ons gericht tot het Bureau Monumenten van de Gemeente Utrecht. Desgevraagd kregen wij de volgende reactie:

"In januari is er een plan van aanpak ontwikkeld voor het gehele Groenewegterrein, waaruit de stedenbouwkundige randvoorwaar-

den zijn voortgekomen. Het terrein zal worden ingericht als een gemengd stedelijk gebied met wonen, werken en openbare ruimte.

Al in 1988 is het terrein met de toenmalige fabrieksgebouwen uitvoerig en zorgvuldig bekeken in het kader van het Monumenten Inventarisatie Programma (MIP). Hierbij zijn zowel de kantoorgebouwen als de fabriekshallen beschreven.

Op het moment van planontwikkeling (1997) is vastgesteld dat er onvoldoende redenen zijn om het gehele complex op te nemen in de nieuwe plannen. De beide kantoorgebouwen hebben echter voldoende individuele kwaliteiten, zoals de herkenbaarheid van de lokale ontwikkeling (Villa Jaffa) en het beeldbepalende karakter op de hoek van de Vleutenseweg/Groeneweg, zodat deze wel zijn opgenomen in de nieuwe plannen.

In oktober 1997 heeft de gemeente, naar aanleiding van een overleg met USINE, nogmaals de monumentale kwaliteiten van het complex en met name van de fabriekshallen beoordeeld. Deze beoordeling is neergelegd in een rapport van juni 1998. Geconcludeerd werd dat de nu nog resterende gebouwen te weinig illustratief zijn voor de opzet, structuur en het functioneren van een staalfabriek om de hallen op grond van dat feit als rijksmonument aan te wijzen.

Specifiek omtrent de twee restanten van de fabriekshallen is het volgende op te merken. Het gaat hier om fragmenten van een veel groter geheel, dat meerdere malen verbouwd en gewijzigd is. Deze hallen behoren niet tot de oudste kern, maar tot de vierde verbouwingfase uit 1911; voor deze verbouwing werden de bestaande

hallen uit de eerste twee periodes 1890-1902 geheel gesloopt. Ook de fase 1911 is weer meerdere malen gewijzigd.

De commissie voor Welstand en Monumenten heeft in het kader van de aanwijzingsprocedure negatief geadviseerd aan de burgemeester en wethouders na een bezoek ter plaatse. De commissie is van oordeel dat de ensemblewaarde veel te veel geweld is aangedaan door sloop van bepaalde gebouwen. De gaafheid van de resterende gebouwen is onvoldoende aanwezig en de architectuur-historische waarde is niet van dien aard om over te gaan tot bescherming. Ook een uitgevoerd literatuuronderzoek levert geen verandering van beeld op.

Op basis van de hierboven weergegeven bevindingen heeft het College besloten de gemeenteraad voor te stellen negatief te adviseren aan de Minister ten aanzien van de aanwijzing tot beschermd rijksmonument. De gemeenteraad neemt hierover 29 oktober een beslissing. Uiteindelijk zal de Minister het eindoordeel vellen.

Overigens heeft het College op 11 augustus 1998 besloten de procedure te starten om te komen tot aanwijzing tot beschermd gemeentelijke monument van een aantal panden, waaronder de twee kantoorgebouwen op het Groenewegterrein."